
ПАДЕЖНАТА СИСТЕМА В СЕМИТСКИТЕ ЕЗИЦИ: ПРОИЗХОД И РАЗВИТИЕ

ВИКТОР ТОДОРОВ

Катедра „Арабистика и семитология“

Виктор Тодоров: ПАДЕЖНАТА СИСТЕМА В СЕМИТСКИТЕ ЕЗИЦИ: ПРОИЗХОД
И РАЗВИТИЕ

Обща тенденция на развитие на семитските езици е преминаването от флективен към аналитичен строеж – процес, продължил хилядолетия и приемащ разнообразни форми. В съгласие с тази тенденция широко застъпената в прасемитския език именна флексия също постепенно отпада – в живите семитски езици падежи няма, а единственият книжовен език, където те са част от книжовната норма, е арабският. Както формирането на падежната система, така и нейното отмиране са свързани с редица своеобразни явления, разгледани в предлагания материал.

Ключови думи: семитски езици, именна флексия, склонитбен тип

Victor Todorov: THE CASE SYSTEM IN THE SEMITIC LANGUAGES: ORIGINS AND DEVELOPMENT

The general tendency in the development of the Semitic languages is a shift from inflectional towards analytical structure – a process that has continued for millennia and has taken on various forms. In accordance with the tendency, the nominal inflection that was widespread in Proto-Semitic has gradually dropped out of use – in the living Semitic languages, there are no cases, while the only literary language where they are part of the written norm is Arabic. Both the formation of the case system, as well as its disappearance, are tied to a series of unique phenomena, which are examined in the present paper.

Keywords: Semitic languages, nominal inflection, types of declension

Сред семитските езици има такива, които притежават падежна система. Принципно това е архаичен белег: в северната група семитски езици падежната система е отпаднала още през I хилядолетие преди Христа. В южносемитските езици падежите се задържат до малко по-късно; в опростен вид, но все пак склонение присъства в класическия етиопски език, официален в Етиопия през Средновековието до XIX век, макар и престанал да бъде говорим някъде след X век. При създаването на арабския книжовен език на базата на предислямската (джахилийска) поезия и Корана в него се фиксира падежна система от твърде архаичен тип, което е поредното свидетелство за високата степен на консервация на езиковата система при пустинните номади на Арабския полуостров. Доколкото арабската езикова нормативност следва и до днес заложените още от средновековните арабски граматични правила, е невъзможно да се изследва в детайли процесът на отпадането на падежите в разговорния език, но като схема той следва аналогичните процеси в северноцентралните семитски езици (древноеврейски, арамейски). В съвременните арабски диалекти склонение на имената отсъства.

За първоначална структура на падежната система в общия праезик можем да съдим по наличните данни от най-древно засвидетелстваните (през III хилядолетие преди Христа) староакадски¹ и еблаитски² език, където се сочи наличие на пет падежа. Впоследствие броят на падежите се редуцира, като това редуциране минава през различни етапи и проявява специфични особености.

Предоставеният материал цели да изследва развитието на падежната система в семитските езици в сравнително-исторически план. За целта е използвана следната фонематична транскрипция:

Означение	Фонетична характеристика
<i>p</i>	билабиална преградна беззвучна
<i>b</i>	билабиална преградна звучна
<i><u>b</u></i> = <i>v</i>	лабиодентална проходна звучна
<i><u>p</u></i> = <i>f</i>	лабиодентална проходна беззвучна
<i>m</i>	лабиодентална проходно-назална сонорна
<i>t</i>	алвеодентална преградна беззвучна
<i>d</i>	алвеодентална преградна звучна
<i><u>t</u></i>	интердентална проходна беззвучна
<i><u>d</u></i>	интердентална проходна беззвучна
<i><u>t</u></i>	алвеодентална преградна беззвучна емфатична

¹ Дяконов 1967.

² Фронзароли 1985.

³ Спирантизацията на съгласните *b*, *p*, *t*, *d*, *k* и *g* в езиците от североцентралната група по традиция се означава с чертичка под буквата.

<i>d</i>	алвеодентална преградна звучна емфатична
<i>z</i>	интердентална проходна звучна емфатична
<i>s</i>	алвеодентална проходна беззвучна
<i>s</i> ⁴	алвеодентална проходна беззвучна латерализирана
<i>š</i>	алвеодентална проходна беззвучна емфатична
<i>š</i> ^l	алвеодентална проходна беззвучна латерализирана емфатична
<i>s</i> ⁵	алвеолна проходна беззвучна
<i>z</i>	алвеодентална проходна звучна
<i>š</i>	палатална проходна беззвучна
<i>č</i>	палатална африкативна беззвучна
<i>j</i>	палатална африкативна звучна
<i>r</i>	алвеолна проходно-вибрантна сонорна
<i>l</i>	алвеолна проходно-латерална сонорна
<i>n</i>	алвеолна проходно-назална сонорна
<i>k</i>	веларна преградна беззвучна
<i>g</i>	веларна преградна звучна
<i>q</i>	веларна преградна беззвучна емфатична
<i>k</i> = <i>h</i>	увуларна проходно-вибрантна беззвучна
<i>g</i> = <i>ġ</i>	увуларна проходно-вибрантна звучна
<i>ħ</i>	фарингална проходна беззвучна
<i>ʕ</i>	фарингална проходна звучна
<i>h</i>	ларингална проходна беззвучна
<i>ʾ</i>	ларингална преградна беззвучна

– Дълги гласни: *ā, ī, ū, ē, ō*.

Най-напред нека се спрем по-подробно на староакадската парадигма, която се явява пряк наследник на парадигмата в прасемитския език. В нея:

Имената в единствено число имат форми за:

- предикативен падеж, ок. – *o*
- именително-локативен падеж, ок. *-u*
- винителен падеж, ок. *-a*
- дателно-локативен падеж, ок. *-iš*
- родителен падеж, ок. *-i*.

Имената в двойствено число имат форми за:

- именителен падеж, ок. *-ā*
- общокошвен падеж, ок. *-āy*.

⁴ В древноеврейски означава с буквата *š* (*син*).

⁵ По Дяконов 1965, 1967.

Имената в множествено число имат форми за:

- именителен падеж: ок. *-āni* (мн. ч. „конкретни единици“), *-ī* (мн. ч. „мъжки род“), *-āni* (мн. ч. „женски род“)
- общокошвен падеж, ок. *-āni* (мн. ч. „конкретни единици“), *-ī* (мн. ч. „мъжки род“), *-āni* (мн. ч. „женски род“).

Изложената парадигма повдига два съществени въпроса:

– На какво се дължи диспропорцията между формите за единствено число (пет падежа) и тези за двойствено и множествено число (два падежа)?

– Как се обяснява способността на окончанието **-u* да притежава едновременно субектни и локативни функции? В случая с **-a* и подобно поведение е обяснимо – фактът, че дадено окончание може да изпълнява както обектни, така и косвенообектни, респективно локативни функции, не предизвиква особена почуда. Същото, дори в по-голяма степен, е валидно и за окончанието **-as/-is*. Но да бъдат оформяни по еднакъв начин подлогът и обстоятелствените пояснения, изглежда странно. Теорията на Дяконов⁶, че става въпрос за древно окончание за локативно-ергативен падеж не решава поставения проблем – не по-малко странно е едно и също окончание да изразява едновременно ергативни и локативни значения.

Отговор на поставените въпроси може да даде едно по-детайлно изследване на развитието на падежната система при прехода от праафроазиатския към прасемитския език.

1. Първи етап: праафроазиатски език

Каква е била падежната система на праафроазиатския език? В цитирания малко по-горе абзац Дяконов постулира окончание за ергативен падеж **-u*, без да привежда доказателства за това свое твърдение. Да приемем а priori, че щом **-u* маркира именителен падеж, значи преди това е маркирало ергативен, не е достатъчно. На практика ние не разполагаме с данни за подобна функция на това окончание. Действително, гласната *-u-* присъства в глаголните префикси за лице (т. е. би могла да се асоциира с вършител) при някои глаголни основи в акадския и арабския език, но нейното присъствие в случая следва да бъде обяснено чрез тенденцията към изравняване на тези основи с останалите разширени глаголни основи (по-подробно у Тодоров 2007). Ако допуснем, че гласната *-u-* е първична в рамките на глаголните префикси, ние няма как да обясним нейното отсъствие при глаголите с проста основа. Така че, реално погледнато, ние разполагаме с данни единствено за гласните **-a-* и **-i-* в качеството им на падежни маркери за абсолютен, респективно относителен (относително-ергативен) падеж. Доколкото този въпрос е разгледан у Тодоров

⁶ Ibid:213.

2008, тук няма да се спирам подробно на него, а ще посоча резултатите от направения в посоченото изследване анализ по отношение на падежната система като стартова точка на настоящото изследване.

Може да се предположи, че имената в праафроазиатския език са притежавали:

а) предикативна форма, в която са функционирали като именни сказуеми, лишена от всякакви окончания, били те за падеж, род или число;

б) форма за абсолютен падеж с окончание **-a*, регистрираща „притежаващите“ дадено състояние обекти, в която се поставя субектът на непреходния и обектът (пряк или косвен) на преходния глагол;

в) форма за относителен падеж с окончание **-i*, регистрираща отношение и взаимовръзка в най-общ смисъл, в това число „причинителя“ на даденото състояние (ергатив), изпълняваща също така генитивни функции. Например:

Единствено число

предикативна форма	<i>*s'ar</i> (<i>предводител</i> ⁷)	<i>*s'ar</i> (<i>предводителка</i>)	<i>*yamin</i> (<i>десница</i> ⁸)
абсолютен падеж	<i>*s'ar-u-a</i>	<i>*s'ar-i-a > *s'ar-t-a</i>	<i>*yamin-a</i>
относителен падеж	<i>*s'ar-u-i</i>	<i>*s'ar-i-i > *s'ar-t-i</i>	<i>*yamin-i</i>

Множествено число

предикативна форма	-	-	-
абсолютен падеж	<i>*s'ar-u-a-n</i> > <i>*s'arwān</i>	<i>*s'ar-i-a-n</i> > <i>*s'ar-yān</i> > <i>*s'ar-tān</i>	<i>*yamin-a-n</i> > <i>*yamin-ān</i>
относителен падеж	<i>*s'ar-u-i-n</i> > <i>*s'arwayn</i>	<i>*s'ar-i-i-n</i> > <i>*s'ar-yayn</i> > <i>*s'ar-tayn</i>	<i>*yamin-i-n</i> > <i>*yamin-ayn</i>

Важно е да се отбележи, че окончанието за мн. ч. *-n*¹⁰ се поставя не преди, а след падежното окончание. Този факт изиграва своята роля за по-нататъшното развитие на парадигмата в прасемитския език.

⁷ Акад. *šarrum* – цар, древоег. *sr* – високоставен служител, хауса *sarki* – вожда.

⁸ Сем. **yatīn-* – десен, дясна ръка, берб. **(y)VmVn* – прав, древноег. *'mn* – десен, дясна ръка, запад, западночад. *yama(n)* – ръка, западно. Този клас имена, обозначаващ „понятия с особена важност“, се характеризира с нулево родово окончание.

⁹ Падежните маркери се предхождат от родови, първоначално м. р. **-u*, ж. р. **-i* (Газов-Гинзберг 1974). На определен етап окончанието **-t* измества **-i* като маркер на женския род.

¹⁰ За основанията за реконструкцията на този плурален маркер у Тодоров 2007, Тодоров 2008.

Друг важен момент е, че съпоставителният анализ на езиците от афроазиатското семейство ни позволява предположението, че гласната **-u* е изпълнявала в праафроазиатския език функцията и на относително местоимение. Основания за подобен извод ни предоставя чадският език хауса, в който формантът *-u* се реализира като суфикс, означаващ „възможност за извършване на действието“ – *dafa* – *варя*, *ya daf-u* – *варимо е* („което се вари“).

2. Втори етап: ранен прасемитски език

На последния етап от развитието си праафроазиатският език преминава от ергативен към активен строеж. В ранния прасемитски негов диалект вече се усеща необходимостта подлогът да притежава своя собствена граматическа оформеност, независимо дали се свързва с преходни, или непреходни глаголи. Но няма логика на този най-ранен стадий това да е окончанието **-u*. Бих предложил идеята, че именителният падеж се е изразявал с нулево окончание, но със запазване на родовите маркери, което го отличава от предикативната форма.

Единствено число			
Предикативна форма	<i>*s'ar</i>	<i>*s'ar</i>	<i>*yamīn</i>
Ед. ч.			
Им. п.	<i>*s'aru</i>	<i>*s'arat</i>	<i>*yamīn</i>
Вин. п.	<i>*s'arw-a</i>	<i>*s'art-a</i>	<i>*yamīn-a</i>
Род. п.	<i>*s'arw-i</i>	<i>*s'art-i</i>	<i>*yamīn-i</i>

Но във формите на множествено число, завършващи на съгласна, няма възможност за подобно решение поради посочената в точка 1 особеност, а именно, че плуралният маркер е в постпозиция на падежния маркер. Т.е. при имената от мъжки род би могла да бъде образувана формата **s'arun*, но в другите два класа – имена от женски род и имена от „особена важност“, съгласната *-n* не може да бъде добавена непосредствено (**s'aratn*, **yamīnn*) – на този етап съществува фонетичен закон, според който думата не може да завършва на две съгласни.

По тази причина тук е въведен друг подход: старите форми за абсолютен падеж се използват за именителен падеж, а старите форми за относителен падеж – освен за родителния и за винителен падеж. Тази промяна е подпомогната от оформянето на обща винително-родителна парадигма при суфиксалните лични местоимения. Именно тук се корени споменатата диспропорция между броя на падежните форми при различните числа, която впоследствие се задълбочава.

Множествено число

Им. п.	<i>*s'arw-ān</i>	<i>*s'art-ān</i>	<i>*yamīn-ān</i>
Вин. п.	<i>*s'arw-ayn</i>	<i>*s'art-ayn</i>	<i>*yamīn-ayn</i>
Род. п.	<i>*s'arw-ayn</i>	<i>*s'art-ayn</i>	<i>*yamīn-ayn</i>

Що се отнася до форманта **-u*, то неговата етимологична стойност на относително местоимение предопределя по-късните му локативни функции: **tahta-u* > **tahtu* („което е в долната част“) – *отдолу*, **'ina-u* > **'inu* („което е по онова време“) – *когато*.

3. Трети етап: прасемитски език

Оформяне на класическата падежна система

3.1. Имена

За оформянето на класическата прасемитска падежна система, наследена в староакадския и еблаитския език, основна роля играят а) привнасянето на маркера за женски род *-t* в предикативната форма на имената и б) появата на явлението мимация/нуация.

а) На определен етап окончанието за женски род започва да се използва и при предикативната форма на имената. Това довежда до осмислянето на предикативните форми като родови, но безпадежни, като родовата корелация е м. р. – ж. р. *-t*, т. е. окончанието **-u* престава да се свързва с изразяване на мъжки род. В създалата се ситуация **-u* започва да се възприема в качеството на падежно окончание и като такова се добавя и към формата за именителен падеж на имената в ж. р. ед. ч. (имената с „особена важност“ също се считат за имена в женски род).

Единствено число

Предикативна форма	<i>*s'ar</i>	<i>*s'arat</i>	<i>*yamīn</i>
Им. п.	<i>*s'aru</i>	<i>*s'artu</i>	<i>*yamīnu</i>
Вин. п.	<i>*s'ara</i>	<i>*s'arta</i>	<i>*yamīna</i>
Род. п.	<i>*s'ari</i>	<i>*s'arti</i>	<i>*yamīni</i>

Успоредно с това настъпва разслоение на плуралните форми, при което се оформят множествено число за „малко количество (конкретни единици)“ и множествено число за „голямо количество“. Всъщност функцията множествено число за „малко количество“ се изпълнява от наследените от прасезика форми, а тази за „голямо количество“ от новообразувания, при които е използван плуралният маркер **-n*, но които са образувани по аналогия със старите форми чрез приравняване на винителния и родителния падеж. Окончанието **-u* функционира в новото си значение като окончание за именителен падеж.

Мн. ч. малко количество (конкретни единици)			
Им. п.	<i>*s'arān</i>	<i>*s'artān</i>	<i>*yamīnān</i>
Вин. п.	<i>*s'arayn</i>	<i>*s'artayn</i>	<i>*yamīnayn</i>
Род. п.	<i>*s'arayn</i>	<i>*s'artayn</i>	<i>*yamīnayn</i>
Мн. ч. голямо количество			
Им. п.	<i>*s'arun, *yamīnun¹¹</i>		
Вин. п.	<i>*s'arin, *yamīnin</i>		
Род. п.	<i>*s'arin, *yamīnin</i>		

Накрая изконните форми за множествено число, трансформирани в множествено число за „малко количество“, започват да изразяват двойствено число. Оформя се ново множествено число за „малко количество (конкретни единици)“ чрез прибавяне на така оформените вече падежни окончания (им. п. **-и*, общокошвен падеж **-i*) към архаичното окончание **-ān*.

Ново множествено число за „малко количество“

Им. п.	<i>*s'arānu</i>	<i>*s'artānu</i>	<i>*yamīnānu</i>
Общокошв. п.	<i>*s'arāni</i>	<i>*s'artāni</i>	<i>*yamīnāni</i>

б) В даден момент от развитието на прасемитския език имената в единствено число, свободно състояние (когато не са употребени предикативно и не са първи компонент на генитивна синтагма) в противовес на свързаното си състояние получават краесловното окончание **-m/*-n*, явление, означавано с термина „мимация/нунация“. Тук няма да се спирам на полемиката, свързана с това явление, разгледана у Тодоров 2007. Важно обаче от гледна точка на настоящия анализ е да се посочи, че първоначалният вариант на съгласната следва да се определи като */*-n*. Основания за това ни дава фактът, че впоследствие плуралният маркер се асоциира с нунацията, т.е. в двата случая е използвана една и съща фонема. Не е трудно да се забележи, че появата на нунацията изравнява формите за именителен и родителен падеж в единствено и множествено число за голямо количество – м. р. **s'arun* (ед. ч., нунация), **s'arun* (мн. ч. без нунация) и т.н. Проблемът бива решен чрез удължаване на маркиращата падежа гласна във формите за множествено число. Използването на този метод кореспондира с наличния вече феномен на удължаване на гласната в двойствено (старо множествено) число (*-ān*), макар това да е форма за именителен, а не за винителен падеж, но объркването се дължи на посочените вече ергативни функции на окончанието *-ā*. Така се стига до следната парадигма:

¹¹ Обща форма за двата рода; специфичните форми за мн. ч., ж. р. се появяват по-късно.

Единствено число

Им. п.	<i>*s'arun</i>	<i>*s'artun</i>	<i>*yamīnun</i>
Вин. п.	<i>*s'aran</i>	<i>*s'artan</i>	<i>*yamīnan</i>
Род. п.	<i>*s'arin</i>	<i>*s'artin</i>	<i>*yamīnin</i>

Множествено число за „голямо количество“

Им. п.	<i>*s'arūn, *yamīnūn</i>
Вин. п.	<i>*s'arīn, *yamīnīn</i>
Род. п.	<i>*s'arīn, *yamīnīn</i>

Удължаването на гласната като способ за образуване на множествено число намира приложение при създаването на нови форми за „множествено число женски род“, в които се удължава гласната от окончанието **-at*. Към новосъздаденото окончание **-āt* се добавят станалите вече класически маркери им. п. **-u*, общокосвен падеж **-i*). Че този тип множествено число се появява най-късно, свидетелства фактът, че той се подвежда под правилата за нунацията, което доказва, че последната е загубила своята семантична стойност – преди това стриктно се съблюдава правилото тя да не се прибавя към форми за множествено число. Успоредно с това, окончанието за мн. ч. **-n* на свой ред губи тази си семантична стойност и започва да се приема като нунация¹².

Що се отнася до дателно-локативния падеж, то по всяка вероятност той се явява разновидност на винителния с добавен местоименен компонент¹³. Това едва ли би изглеждало странно, ако се вземе предвид наличната употреба на дативни по същество конструкции с име във винителен падеж в класическия арабски език. Най-типичният случай в това отношение е с глагола давам (*'aṭā*)¹⁴: *'aṭā-bnāhu kitāban* – (даде на сина си книга).

Предикативна форма	<i>*s'ar</i>	<i>*s'arat</i>	<i>*yamīn</i>
Им. п.	<i>*s'aru(n)</i>	<i>*s'artu(n)</i>	<i>*yamīnu(n)</i>
Вин. п.	<i>*s'ara(n)</i>	<i>*s'arta(n)</i>	<i>*yamīna(n)</i>
Род. п.	<i>*s'ari(n)</i>	<i>*s'arti(n)</i>	<i>*yamīni(n)</i>
Дат. п.	<i>*s'aras</i>	<i>*s'artas</i>	<i>*yamīnas</i>
Лок. п.	<i>*s'aru(n)</i>	<i>*s'artu(n)</i>	<i>*yamīnu(n)</i>

¹² Въпреки това *-m/-n* се задържа в повечето семитски езици във формите за множествено число значително по-дълго, отколкото в качеството си на мимация/нунация. Аналогията с мимацията се проявява най-вече при отпадането на окончанието *-m/-n* от формите за множествено число в свързано състояние: древноеврейски *sūsīm* (коне), свързано състояние *sūsē*, арамейски *markīn* (царе), свързано състояние *markay*.

¹³ В подкрепа на тази хипотеза служат различните реализации на съгласната от дативното окончание в семитските езици – в акадски *š*, в северноцентралните семитски езици *h*, също както при личните (самостоятелни и слети) местоимения.

¹⁴ В класическия арабски език по същия начин и други глаголи за „даване“ като *'ahdā* (подарявам), *wahaba* (дарявам).

Двойствено число

Им. п.	<i>*s'arā(n)</i>	<i>*s'artā(n)</i>	<i>*yamīnā(n)</i>
Общоков. п.	<i>*s'aray(n)</i>	<i>*s'artay(n)</i>	<i>*yamīnay(n)</i>

Множествено число за „малко количество“

Им. п.	<i>*s'arānu</i>	<i>*s'artānu</i>	<i>*yamīnānu</i>
Общоков. п.	<i>*s'arāni</i>	<i>*s'artāni</i>	<i>*yamīnāni</i>

Множествено число мъжки род

Им. п.	<i>*s'arū(n)</i> ,
Общоков. п.	<i>*s'arī(n)</i>

Множествено число женски род

Им. п.	<i>*s'arātu(n)</i> , <i>*yamīnātu(n)</i>
Общоков. п.	<i>*s'arāti(n)</i> , <i>*yamīnāti(n)</i>

3.2. Местоимения

Така оформените падежни окончания започват да се прилагат при образуването на нови класове лични местоимения. В праафроазиатския език класовете лични местоимения, изпълняващи различни синтактични функции, се образуват суплетивно:

	Местоимения във функция на абсолютен падеж	Местоимения във функция на относителен падеж
Единствено число		
1 л.	<i>*-aku¹⁵</i>	<i>*-i</i>
2 л., м. р.	<i>*-tua</i>	<i>*-ku</i>
2 л., ж. р.	<i>*-tia</i>	<i>*-ki</i>
3 л., м. р.	<i>*-a</i>	<i>*-su</i>
3 л., ж. р.	<i>*-at</i>	<i>*-si</i>
Множествено число		
1 л.	<i>*-na</i>	<i>*-ni</i>
2 л., м. р.	<i>*-tuan</i>	<i>*-kun</i>
2 л., ж. р.	<i>*-tian</i>	<i>*-kin</i>
3 л., м. р.	<i>*-an</i>	<i>*-sun</i>
3 л., ж. р.	<i>*-an</i>	<i>*-sin</i>

Съпоставката между акадския и древноегипетския език обаче показва, че още в рамките на праафроазиатския език се появява нов клас местоимения,

¹⁵ На определен етап и двата класа губят своята морфологична самостоятелност.

образувани чрез добавяне на окончанието за абсолютен падеж *-a* към суфиксалните местоимения за относителен падеж:

Единствено число	
1 л.	* <i>ya</i>
2 л., м. р.	* <i>kuwa</i>
2 л., ж. р.	* <i>kiya</i>
3 л., м. р.	* <i>suwa</i>
3 л., ж. р.	* <i>siya</i>
Множествено число	
1 л.	* <i>niya</i>
2 л., м. р.	* <i>kuna</i> ¹⁶
2 л., ж. р.	* <i>kina</i>
3 л., м. р.	* <i>sunā</i>
3 л., ж. р.	* <i>sinā</i>

Любопитно е да се проследи развитието на значенията на тези форми в древноегипетския език, от една страна, и в прасемитския – от друга. В древноегипетския език те дават начало на парадигмата на т.нар. зависими местоимения, които в съответствие със своя произход могат да се използват за изразяване както на обекта, така и, в определени случаи, на субекта на действието:

h'b.fsw – Изпраца го. (допълнение)

mk sy t pr – Ето, тя е в къщи. (подлог)¹⁷

Парадигмата на зависимите местоимения е следната:

Единствено число	
1 л.	<i>wy</i>
2 л., м. р.	* <i>kuwa</i> > <i>čw</i>
2 л., ж. р.	* <i>kiya</i> > <i>čn</i>
3 л., м. р.	* <i>suwa</i> > <i>sw</i>
3 л., ж. р.	* <i>siya</i> > <i>sy</i>
Двойствено число	
1 л.	<i>ny</i>
2 л., м. р.	<i>čny</i>
2 л., ж. р.	<i>čny</i>
3 л., м. р.	<i>šny</i>
3 л., ж. р.	<i>šny</i>

¹⁶ В съгласие с дискутираното вече правило за постпозицията на плуралния маркер спрямо падежния тук би следвало да очакваме **kuwan*, **kiyan*, **suwan*, **siyan*, но наличният паметников материал опровергава реконструкцията на подобни форми, т.е. налице е метод, отличаващ се от този при имената.

¹⁷ Петровски 1958.

Множествено число	
1 л.	<i>n</i>
2 л., м. р.	<i>ĉn</i>
2 л., ж. р.	<i>ĉn</i>
3 л., м. р.	<i>sn</i>
3 л., ж. р.	<i>sn</i>

В староакадския език същите форми изпълняват функцията на самостоятелни местоимения за винителен падеж и с пълно основание можем да допуснем същото и по отношение на прасемитския език. В сравнение с изходната парадигма тук настъпват следните изменения: към формите за женски род се добавя окончанието *-t¹⁸*, а в множествено число се добавят новите окончания *-ī* (мъжки род) и *-āt* (женски род):

Единствено число	
1 л.	<i>*ya</i>
2 л., м. р.	<i>*kuwa</i>
2 л., ж. р.	<i>*kiyat</i>
3 л., м. р.	<i>*suwa</i>
3 л., ж. р.	<i>*šivat</i>
Множествено число	
1 л.	<i>niya</i>
2 л., м. р.	<i>*kunū</i>
2 л., ж. р.	<i>*kiyāt</i>
3 л., м. р.	<i>sunū</i>
3 л., ж. р.	<i>sināt</i>

Аналогично на оформянето на самостоятелните местоимения за винителен падеж се оформя и клас самостоятелни местоимения за дателен падеж с помощта на дативното окончание *-s*:

Единствено число	
1 л.	<i>*yas</i>
2 л., м. р.	<i>*kuwas</i>
2 л., ж. р.	<i>*kiyas</i>
3 л., м. р.	<i>*suwas</i>
3 л., ж. р.	<i>*šiyas</i>

¹⁸ Впоследствие в акадския език – във всички форми: старовавилонски *yati*, *kuwati*, *kiyati* и т.н.

Множествено число	
1 л.	<i>niyas</i>
2 л., м. р.	* <i>kunūs</i>
2 л., ж. р.	* <i>kiyās</i>
3 л., м. р.	<i>sunūs</i>
3 л., ж. р.	<i>sinās</i>

Що се отнася до класа на самостоятелните местоимения за именителен падеж, то тук става дума за наследена от праафроазиатския език смесена парадигма, в която част от формите се образуват с помощта на емфатичния префикс *'an-*, а останалите форми са на практика идентични със самостоятелните местоимения за винителен падеж (като изключим липсата на окончанието за женски род *-t*), т.е. нагледно се проявяват чертите на праафроазиатския ергативизъм:

Единствено число	
1 л.	* <i>'an-aku</i> > * <i>'anāku</i>
2 л., м. р.	* <i>'an-tua</i> > * <i>'antā</i>
2 л., ж. р.	* <i>'an-tia</i> > <i>'anī</i>
3 л., м. р.	* <i>suwa</i>
3 л., ж. р.	* <i>siya</i>
Множествено число	
1 л.	* <i>'an-na</i> > * <i>'anahna</i> > * <i>'anahnū</i> ¹⁹
2 л., м. р.	* <i>'an-tuan</i> > * <i>'antūn</i> > * <i>'antūnū</i> ²⁰
2 л., ж. р.	* <i>'an-tian</i> > * <i>'anīn</i> > * <i>'anīnā</i> ²¹
3 л., м. р.	* <i>sunū</i> ¹⁹
3 л., ж. р.	* <i>sinā</i> ²⁰

Останалите типове местоимения (въпросителни, показателни, относителни) се приравняват към съществителните и прилагателните имена и притежават съответната склонитбена парадигма.

4. Четвърти етап: по-нататъшно развитие на падежната система

Опростяването и впоследствие цялостното отпадане на падежната система е общ феномен в развитието на семитските езици, но при осъществяването

¹⁹ С добавяне на съгласната *h* „за експресивност“ (виж Дяконов 1967) и на новото окончание за множествено число м. р. *-ī*.

²⁰ С добавяне на новото окончание за множествено число м. р. *-ī*, под влияние на множественото число със същото окончание при имената.

²¹ С добавяне на новото окончание за множествено число ж. р. *-ā*, под влияние на множественото число с окончание *-āt* при имената.

си този процес приема специфични форми, на които ще се спрем последователно.

Най-древната проява на тази тенденция е отпадането на именително-локативния и дателно-локативния падеж. В акадския език това отпадане се предхожда от разграничаване на именителните функции на окончанието *-u* от неговите локативни функции посредством закрепване на мимацията към него: именителен падеж свободно състояние *-um*, свързано състояние *-u*, именително-локативен (локативно-адвербиален) падеж *-um* и в двата случая. Още в староакаския период обаче локативно-адвербиалният падеж започва да излиза от употреба, а малко по късно същото се случва и с дателно-локативния падеж. И двата падежа започват да служат като наставки за образуване на наречия: *ṭum* (когато), *ḥantiš* (бързо). Същата схема на развитие се наблюдава и в другите семитски езици: в угаритски са засвидетелствани случаи на локативна употреба на окончанието *-h* (**-ah* < **-as*), както и наречия, образувани чрез добавяне на *-m* (**-um*). В арабски *-u* служи за образуване на наречия: *fawḡi* (отгоре), *'atāmi* (отпред). Локативното окончание **-ah* преминава в арабски в *-a* и по този начин съвпада с окончанието за винителен падеж, което обяснява широкото използване на това окончание за изразяване на обстоятелства, например:

waṣala-l-qiṭāru-s-sabāḥ-a (влакът пристигна сутринта)

waṣala-l-qiṭāru-s-sā'at-a-s-sādisat-a (влакът пристигна в шест часа).

Разширено с нуация (*-an*), същото окончание е основен способ за образуване на наречия: *jiddan* (много), *yawṭīyan* (ежедневно).

Окончанието *-a* служи също така за образуване на болшинството предлози в арабския език: *fawḡa* (над), *'atāma* (пред). В този случай обаче следва да отчетем, че е по-вероятно то да е наследник на старата форма за абсолютен (впоследствие винителен) падеж, отколкото на дателно-локативното окончание **-ah*.

В древноеврейския език също присъстват остатъци от локативна употреба на окончанието **-ah*: *wa-yuēlākū sədmōt-ā* (и тръгнаха към Содом). В по-късните семитски езици тази употреба отпада изцяло.

4.1. Специфики на развитието на падежната система в акадския език

Макар с течение на времето да се опростява, падежната система в акадски никога не изчезва напълно. Опростяването протича на следните етапи:

4.1.1. Най-напред падежните окончания отпадат от името като първи компонент на генитивна синтагма и по този начин тази негова форма съвпада с предикативната (прасемитски предикативна форма **s'ar*, в генитивна синтаг-

ма **s^lar*-(*u/-a/-i/-as*), в академски и двата случая *šar*. Но и това опростяване е не-последователно. Ако вторият компонент на генитивната синтагма е суфиксално местоимение, то окончанията именителен и винителен падеж отпадат²², но останалите окончания се съхраняват. Ако основата на думата завършва на удвоена съгласна (в по-редки случаи – на две съгласни), се използва съединителна гласна -а-:

	Им.п. = Вин. п.	Род. п.	Дат. п.	Лок. п.
<i>šēpum</i> (крак)	<i>šēpšu</i> (кракът му)	<i>šēpišu</i>	<i>šēpiššu</i>	<i>šēpumšu</i>
<i>kalbum</i> (куче)	<i>kalabšu</i> ²³ (кучето му)	<i>kalbiušu</i>	<i>kalbiuššu</i>	<i>kalbumšu</i>
<i>tiuppum</i> (документ)	<i>tiuppašu</i> (документът му)	<i>tiuppišu</i>	<i>tiuppiššu</i>	<i>tiuppumšu</i>

Освен това някои класове имена продължават да се склоняват напълно при присъединяване на суфиксални местоимения: това са имената *'abum* (баща), *'aḥum* (брат), *'etum* (тът, свекър), както имената със „слаба“ трета коренна полугласна (съгласно арабската граматическа терминология „недостатъчни“), напр. *rē 'ūm* (настир):

	Им.п.	Вин. п.	Род. п.	Дат. п.	Лок. п.
<i>'abum</i>	<i>'abūšu</i>	<i>'abāšu</i>	<i>'abīšu</i>	<i>'abiššu</i>	<i>'abumšu</i>
<i>'aḥum</i>	<i>'aḥūšu</i>	<i>'aḥāšu</i>	<i>'aḥīšu</i>	<i>'aḥiššu</i>	<i>'aḥumšu</i>
<i>'etum</i>	<i>'emūšu</i>	<i>'emāšu</i>	<i>'emīšu</i>	<i>'emīššu</i>	<i>'etumšu</i>
<i>rē 'ūm</i>	<i>rē 'ūšu</i>	<i>rē 'āšu</i>	<i>rē 'īšu</i>	<i>rē 'īššu</i>	<i>rē 'ūmšu</i>

Прави впечатление удължаването на маркиращата падежа гласна във формите за именителен, винителен и родителен падеж на имената *'abum*, *'aḥum* и *'etum*. Тази особеност е общосемитска и с пълно основание може да бъде отнесена към прасемитския език.

Специфика на академския език е също така появата на нов тип склонение – множествено число, мъжки род на прилагателните имена, образувано чрез окончанието *-ūt*. По принцип това е формант за образуване на абстрактни съществителни и използването му като окончание за множествено число би могло да се обясни с връзката, която се прави между абстрактни величини и съкупност²⁴:

- именителен падеж, ок. *-ūtū*
- общокошвен падеж, ок. *-ūtī*.

²² Такъв тип частично склонение присъства в староакадемския диалект и при генитивната синтагма с втори компонент име, където съществува и вариант с окончание *-u* и за двата падежа.

²³ *kalab* при втори компонент име.

²⁴ По-подробно по този въпрос у Тодоров 2003.

Тези имена, както и имената във форма за множествено число, женски род, и множествено число за „конкретни единици“, също запазват склонението си при прибавяне на суфиксални местоимения с удължаване на маркиращата падежа гласна: *šarrānīšu* (царете му), *šarrātīšu* (цариците му), *ma'dūtūšu* (многочислените му).

4.1.2. В по-късните вавилонски диалекти (средно-, ново- и късновавилонски) падежната система принципно отпада, като при имената в двойствено и множествено число се налага формата за общокошвен падеж. Но остатъци от падежите присъстват: при недостатъчните имена им. п. *rabū* (голям), вин. п. *rabā*, род. п. *rabē* (макар и непоследователно). Съхранява се също така разликата между формите за именително-винителен и родителен падеж при присъединяване на суфиксални местоимения (им. п. = вин. п. *kalabšu*, род. п. *kalbišu*). В случаите с присъединено суфиксално местоимение продължават, макар и с грешки, да се скланят имена, завършващи на дълга гласна, имена с двусъгласен корен и имена с отпаднала трета коренна слаба коренна съгласна²⁵:

	Им.п.	Вин. п.	Род. п.
'ab (баща)	'abūšu	'abāšu	'abīšu
rabū	rabūšu	rabāšu	rabīšu
*būši'-um > būš	būšūšu	būšāšu	būšīšu

В по-късните асирийски диалекти (средно- и новоасирийски) в единствено число се разграничават два падежа – именително-винителен (ок. -и.) и родителен (ок. -и/-е). В останалите случаи ситуацията е сходна на тази във вавилонските диалекти. Изравняването на формите за именителен и винителен падеж е логично, при положение че на предходния етап такова изравняване присъства при присъединяване на суфиксални местоимения. Въпросът е защо това е окончанието -и, след като съединителната гласна от предходния период е -а? Това развитие, което няма аналог в другите семитски езици, най-вероятно се дължи на факта, че окончанието -и започва да се използва при втори именен компонент на генитивната синтагма: *ardu šarrē* вместо *arad šarrē* (поб на царете), съответно то навлиза и като съединителна гласна в именително-винителния падеж при втори компонент суфиксално местоимение – *arduka* вместо *aradka*²⁶.

²⁵ Дяконов 1967:320–321.

²⁶ Уникална особеност на по-късните асирийски диалекти е също така появата на вокална хармония при съединителните гласни в именително-винителен падеж при имена с основа, завършваща на удвоена съгласна: *libbaka* (сърцето ти), *libbušu* (сърцето му), *libbini* (сърцето ни) – Дяконов 1967:321.

4.2. Специфики на развитието на падежната система в централносемитските езици на древна степен на развитие като цяло

На най-късния етап на все още общия прасемитски език – след отделянето на акадския език – архаичната конструкция име в предикативен падеж + суфиксално местоимение за именителен падеж се трансформира в глаголна форма за минало свършено време. При тази трансформация суфиксалното местоимение за 3 л., ед. ч., м. р. *-a* се схваща или като глаголно окончание, или като окончание на именния предикат, където то измества старото нулево окончание. Това развитие е засвидетелствано в еблаитския и аморейския език. Впоследствие при именния предикат окончанието *-a* се заменя с окончанието за именителен падеж *-u* и по този начин подлогът и именното сказуемо получават еднаква граматическа оформеност: арабски *huwa malik-u-n* (*Той е цар*) вместо архаичното **malik-a*. Употребата на окончанието *-u* е засвидетелствана още в еблаитския език (успоредно с тази на окончанието *-a*)²⁷ и тя би могла да се предположи и по отношение на староханаанския и угаритския език. Наистина за последните два езика липсват достатъчно данни, но наличието на мимация при предикативно употребените форми в двойствено число в угаритски подсказва употреба на именителен падеж: *hn špḥ mtqtm* (**han šipāthā matiqtām*) (*Ето, устните ѝ са сладки*)²⁸. Замяната на *-a* с *-u* като окончание на именния предикат също е непоследователна. В арабски съществува група спомагателни глаголи, като *kāna* (*съм*), *laysa* (*не съм*), *ʿaṣbaḥa* (*ставам*) и т. н., които по дефиниция изискват от именния компонент на сказуемото окончание *-a*: *kuntu ʾālib-a-n* (*бях студент*), *ʿaṣbaḥtu muhandis-a-n* (*станах инженер*). Остатък от архаичната форма с окончание *-a* представляват също:

– конструкцията за „родово“ (категорично) отрицание: *lā ʾaḥad-a fī-l-bayti* (*Няма никой вкъщи*)

– конструкцията за „абстрактно обръщение“ *ya rajul-a-n* (*човече, към конкретен човек обаче ya rajul-u*). Окончанието *-a* присъства и при конкретни обръщения в случай на наличие на несъгласувано определение: *ya ʿabd-a-l-lāhi* (*Ей, Абдала*), *ya šārib-a-n min-a-l-biʾri* (*Ти, който пиеш от кладенеца*).

Разбира се, в арабската граматика всички изброени случаи се считат за употреби на винителния падеж, но те не могат да бъдат изведени от функцията на акузатива като маркер на прякото допълнение.

Характерно явление за езиците от разглежданата група, свързано с преосмислянето на старите именни изречения със суфиксално местоимение *-a* в имена с окончание *-a*, е появата на т.нар. двупадежно склонение: им. п. *-u*, общокосвен падеж *-a*. Този тип склонение е регистриран в угаритския език при някои собствени имена. Логично е тези имена, завършващи на *-a*, резултат от „свиване“ на бивши изречения, да са били първоначално несклоняеми, каквито са те в акадски, напр. *ʾaššurnaʾda* < *ʾaššur naʾd-a* (*Ашур е славен*), а

²⁷ Фронзароли 1985.

²⁸ Сегерт 1965: 78.

появата на окончанието *-i* в именителен падеж да представлява „пробив“ в тази несклоняемост²⁹.

Формата за множествено число за „малко количество (конкретни единици)“ в разглежданите езици отпада. Следи от нея можем да открием в някои форми за трансфиксално („разбито“) множествено число в арабския език – *ḥalīj-* (залив), мн. ч. *ḥuljān-, fa' r-* (мишка), мн. ч. *fi' rān-*. За сметка на това обаче широка употреба имат формите за двойствено число. Такива се изработват и при личните местоимения чрез прибавяне на окончанието за именителен падеж *-ā*, при това не към формите за единствено, а за множествено число, както съвсем ясно личи от арабската парадигма³⁰:

самостоятелни местоимения за именителен падеж	мн. ч.	дв. ч.
1 л.	<i>naḥnū</i>	-
2. л. м. р.	<i>'antum</i>	<i>'antumā</i> ³¹
2. л. ж. р.	<i>'antunna</i>	<i>'antumā</i>
3. л. м. р.	<i>hum</i>	<i>humā</i>
3. л. ж. р.	<i>hunna</i>	<i>humā</i>
суфиксални местоимения		
1 л.	<i>-nā</i>	-
2. л. м. р.	<i>-kum</i>	<i>kumā</i>
2. л. ж. р.	<i>-kunna</i>	<i>kumā</i>
3. л. м. р.	<i>-hum</i>	<i>-humā</i>
3. л. ж. р.	<i>-hunna</i>	<i>-humā</i>

Аналогични форми се реконструират и в угаритския език (Сегерт 1965), където присъства дори специална форма за двойствено число, първо лице:

²⁹ Това обяснение звучи много по-логично от теорията на Ливерани (1963), съгласно която отпадането на мимацията в единствено число довежда до съвпадение на формите за родителен падеж на имената със суфикси *-ān/-īn/-ūn-* с тези на имена без тези суфикси, но с присъединено суфиксално местоимение *-nī*, което съвпадение налага нуждата от разграничаване, осъществено чрез замяната на окончанието за родителен падеж *-i* с *-a*. Най-напред *-ūn-* и *-īn-* не са продуктивни словообразователни суфикси в семитските езици и едва ли биха могли да повлияят толкова съществено върху граматическата им система. Що се отнася до *-ān-*, то посоченото съвпадение би могло да се реализира при наличие на множествено число за „конкретни единици“, идентично на акадеското, за каквото в угаритския език липсват данни.

³⁰ Същият механизъм е налице и в южноарабския език, където обаче се ползва окончанието за косвен падеж **-ay(n)*: сабейски *hmy* (**humay* – самостоятелно местоимение 3 л. дв. ч.), *-hmy* (**humay* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.), катабански *-smy* (**-sumay* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.), хадрамаутски *-smyn/-smn* (**-sumayn/sumēn* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.), маински *-smn* (**-sumēn* – суфиксално местоимение 3 л. дв. ч.).

³¹ Формите за мъжки род се употребяват като общи за двата рода.

самостоятелни местоимения за именителен падеж	МН. Ч.	ДВ. Ч.
1 л.	<i>*(a)naḥnū</i>	?
2. л. м. р.	<i>'atm(*'attum(ū))</i>	<i>*'attumā</i>
2. л. ж. р.	<i>*attin(ā)</i>	<i>*'attumā</i>
3. л. м. р.	<i>hm (*hum(ū))</i>	<i>hm (*humā)</i>
3. л. ж. р.	<i>*hin(ā)</i>	<i>*humā</i>
суфиксални местоимения		
1 л.	<i>-n (-nā)</i>	<i>-ny (*na-ā > *naṣā)</i>
2. л. м. р.	<i>-km (*-kum(ū))</i>	<i>-km (*-kumā)</i>
2. л. ж. р.	<i>-kn (*kin(ā))</i>	<i>*-kumā</i>
3. л. м. р.	<i>-hm(*-hum(ū))</i>	<i>-hm (*-humā)</i>
3. л. ж. р.	<i>-hn (*-hin(ā))</i>	<i>*-humā</i>

Склонението за двойствено число присъства в арабския език³² и при показателните местоимения, като при формите за близки предмети то следва стандартния принцип на прибавяне на окончания към формите за единствено число, а при формите за далечни предмети се проявява инфиксално³³:

	Именителен падеж	Косвен падеж
Показателни местоимения за близки предмети мъжки род женски род	<i>hāḍāni</i> <i>hātāni < * hā-ḍātāni</i>	<i>hāḍayni</i> <i>hātayni</i>
Показателни местоимения за далечни предмети мъжки род женски род	<i>ḍānnika</i> <i>tānnika</i>	<i>ḍaynnika</i> <i>taynnika</i>

4.3. Специфики на развитието на падежната система в арабския език

Редом с общите за северноцентралната група склонитбени типове (три-падежно склонение, двупадежно склонение, склонение на формите за двойствено число, склонение на формите за правилно множествено число мъжки род и склонение на формите за правилно множествено число женски род) в арабския език се обособява специфичен тип склонение при недостатъчните имена – именителен и родителен падеж -Ø, винителен падеж -a:

³² За другите езици от групата липсват достатъчно данни.

³³ Подобно инфиксално формообразуване не е твърде нехарактерно. Очевидно става въпрос за „свиване“ на старо словосъчетание **ḍāni lika (онези твоите) > *ḍānlika > *ḍānnika*.

	Нечленувана форма	Членувана форма ³⁴
Именително-родителен падеж	<i>qāḏīn</i> (съдия)	<i>'al-qāḏī</i> ³⁵
Винителен падеж	<i>qāḏīyan</i>	<i>'al-qāḏīya</i>

Съществува и група несклоняеми имена с окончание *-ā*, но механизмът на нейното образуване е различен от този на коментирания по-горе случай при несклоняемите имена с окончание *-a* в академски. При имената от мъжки род в тази група окончанието *-ā* представлява реализация на „слаба“ трета коренна полугласна в моделите, в които тя се предхожда от *-a*: *maqḥan* (членувана форма *'al-maqḥā* – кафе, модел за имена за място и време от *qahwat-* – кафе), *mustaṣṣan* членувана форма *'al-mustaṣṣā* – болница, страдателно причастие във функцията на модел за имена за място и време от *'istaṣṣā* – лекувам се). Що се отнася до думите от женски род, завършващи на *-ā*, например *dikrā* (спомен), то те най-вероятно са плод на влияние от арамейския език, където *-ā* е стандартно окончание за женски род в свободно състояние.

Труден за обяснение феномен е наличието на несклоняеми форми окончание *-a* при числителните бройни имена от 11 до 19. Сред разнообразните изказвани теории по този въпрос³⁶ надделява тенденцията да се търси първоначална форма за общокосвен падеж. Такава насоченост имат хипотезите на Рекендорф (1898) и Курилович (1961). Но във всички тези обяснения не се отчита един много съществен момент: количествените отношения в семитските езици могат да бъдат изразени по два начина: чрез генитивна синтагма и чрез „ограничаваща“ употреба на винителния падеж (арабски *ka'su mā'in/ka'sun mā'an* – чаша вода). Етимологично вторият метод е свързан с имена на материри в единствено число (академски *'išten mišul siklim kaspam* – шекел и половина сребро). Но точно той започва да се използва при изчисляемите с числителни от 11 до 19 и имената, макар и вече на „броими“ предмети, запазват формата си за единствено число. По този начин нумералните синтагми от 3 до 10 и от 11 до 19 започват да се градят на свършено различен принцип, което създава известно объркване. Няма съмнение, че първоначално числителното за единиците и това за десетката са били свързани в генитивна синтагма – това нагледно личи от лишената от нунация форма *'itnā* в числителното 12 – *'itnā 'ašara*. Така че първоначалният вариант на 13 чаши би могъл да се реконструира като *talātu 'ašratin ka'san*. Впоследствие принципът на свързване с изчисляемото е прехвърлен върху компонентите на самото числително, при което обаче единиците се запазват без нунация, т.е. *talātu 'ašratan ka'san*, и най-накрая се стига до уеднаквяване на окончанията, като единиците взимат падежа, а десетката губи нунацията – *talāta 'ašrata ka'san*.

³⁴ Тази форма се използва и когато името е първи компонент на генитивна синтагма.

³⁵ Гласната *-i* (кратка или дълга) се явява реализация на „слабата“ коренна полугласна.

³⁶ За повече подробности виж Тодоров 2007.

Фактът, че в арабски се палят форми с нуация в единствено число, каквито в угаритски липсват, показва, че наличието на двупадежно склонение в арабски е плод на влияние от северноцентралните семитски езици. В противен случай липсата на нуация тъкмо при двупадежното склонение е съвършено необяснима. Резултат от това влияние, респективно от появата на двупадежното склонение в този му вид, е обвързването на склонитбените типове с категории като род и определеност, феномен, уникален за арабския език в рамките на семитското езиково семейство.

Механизмът на посоченото обвързване е следният: етимологично двупадежното склонение се свързва със собствените имена, в това число топоними. Доколкото названията на географските обекти са принципно от женски род, то такава връзка започва да се прави между двупадежния склонитбен тип и женския род – новият тип склонение се свързва със собствените имена на жени, а доколкото той се възприема като нещо външно – и на собствените имена на мъже с неарабски произход.

Интересен е въпросът с поставянето в двупадежно склонение на прилагателните имена, образувани с помощта на суфикса *-ān* в арабски (модел *fa'ālān*-). Да се търси в случая аналогия с множественото число за „конкретни единици“, едва ли е удачно – тази форма най-вероятно е отпаднала още преди отделянето на арабския език, а и тя не пречи въпросните прилагателни в академски да бъдат със стандартно склонение и мимация. Има две възможни обяснения. Едното е, моделът *fa'ālān*- също е плод на влияние на съседни говори и по тази причина се е използвал без нуация, поради което е минал в двупадежно склонение. Но *-ān* е разпространен словообразователен суфикс в семитските езици и да е липсвал първоначално в арабски, изглежда странно. Другото обяснение е, че имената, образувани с този суфикс, са се използвали без мимация още в прасемитския език и наличието на мимация при тях в академски е вторично³⁷.

Подвеждането на някои други групи имена под системата на двупадежното склонение се извършва по аналогия, при която важно значение има правилото съгласуването по „одушевеност“, според което, ако дадено съществително е във форма за множествено число, но не означава лица, определенията към него се поставят в единствено число женски род (*nāsūn kaṭīrūna* – много хора, но *bināyūn kaṭīratun* – много сгради). Вероятно в качеството си на „женско“ двупадежното склонение се употребява при модела за женски род на прилагателните „за цветове и недостатъци“ *fa'ālā'u* (например *zarqā'u* – синя), който не съдържа „класическия“ формант за женски род *-at*. Оттук нататък в двупадежното склонение се поставят следните модели за трансфиксално множествено число:

³⁷ Тази теория кореспондира с изказаната у Тодоров 2007 хипотеза, че първоначално нуацията (мимацията) е имала конкретизиращо значение, каквото значение, както сочи Дяконов (1967), има и суфиксът *-ān*, т.е. че двете явления имат общ корен.

- *maḡāʿilu* (напр. *maḡāsilu* – мивки)
- *fawāʿilu* (напр. *nawāfidu* – прозорци)
- *faʿāʿilu* (напр. *ḥaqāʿibu* – чанти)
- *faʿālilu* (напр. *ṭanājiru* – тенджери)
- *maḡāʿilu* (напр. *maḡātīḥu* – ключове)
- *faʿālilu* (напр. *ʿaṣāfiru* – птички).

Видно е, че всички тези модели имат твърде сходна структура, съдържаща гласната *-ā*, и лесно могат да бъдат асоциирани с модела *faʿlāʿu*³⁸. Все пак тук оказва влияние и родът на съответната дума – модели като *ʿaqtāl- qitāl-, quttāl-*, по които принципно образуват множествено число думи от мъжки род, не минават в двупадежно склонение.

По-нататък изглежда е настъпило известно объркване, тъй като двупадежното склонение започва да се приема като принципно валидно за прилагателните „за цветове и недостатъци“ и то се прилага и при модела за мъжки род *ʿaḡalu* (*azraqi* – син)³⁹. Това е вече трети случай на използване на двупадежното склонение при имена от мъжки род и асоциацията между този склонителен тип и женския род е донякъде разколебана, което позволява двупадежното склонение да навлезе при модели за множествено число като *firʿalāʿu* и *aʿḡilāʿu*, по които образуват думи само от мъжки род (*sufarāʿu* – посланици, *ʿaḡibbāʿu* – лекари), но при които има силна чисто формална аналогия с модела *faʿlāʿu*.

При съществителните имена в единствено число обаче двупадежното склонение продължава да се свързва изключително със собствените имена. Ето защо при появата на определителния член се създава опозицията определени семантично собствени имена – двупадежно склонение – определени морфологично нарицателни имена – трипадежно склонение. Макар и с редица изключения (трипадежно склонение на мъжките собствени имена от арабски произход, специфични форми на „недостатъчните“ и несклоняемите имена), този принцип създава една твърде своеобразна връзка между склонителния тип на името и неговата определеност. Той се прехвърля и върху членуваните прилагателни имена и членуваните съществителни във форма за трансфиксално множествено число. Изброените прилагателни имена и форми за „разбито“ множествено число при членуване минават в трипадежно склонение. Същият преход се извършва и при прибавяне на суфиксални местоимения, които също така определят граматически съответните имена. По аналогия в трипадежно склонение минават и имената в позиция на първи компонент на генитивната синтагма дори и в случаите, в които вторият компонент е граматически неопределен.

³⁸ Според Курилович (1951) асоциацията е с дългата гласна от формите за правилно множествено число, които също притежават своеобразно „двупадежно“ склонение.

³⁹ Същият модел служи и като елативен – *ʿaḡḡalu* – по-/най-добър.

По този начин се стига до две успоредни парадигми при членуването имена с трипадежно склонение – със и без нуация: от една страна, им. пад. *'al-'azraq-u*, вин. пад. *'al-'azraq-a*, род. пад. *'al-'azraq-i* (*синият*), от друга страна, **'al-malik-u-n*, **'al-malik-a-n*, **'al-malik-i-n* (*царят*). Тази ситуация води до последователното отпадане на нуацията в членуваните форми на имената⁴⁰.

4.4. Специфики на развитието на падежната система в класическия етиопски език (геез)

Своеобразието на опростяването на падежната система в класическия етиопски език се състои в съхраняването единствено на винителния падеж с окончание *-a*. „Двупадежността“ в геез има вида именителен и родителен падеж окончание – $\emptyset$, винителен падеж *-a*, т.е. както при „недостатъчните“ имена в арабски. Тази конфигурация присъства и във формите за множествено число (двойственото число отпада), където в женски род имаме форми от типа *zamanāt/ zamanāta* (*времена*), а в мъжки – *šādeqān/ šādeqāna* (*праведници*). Забелязва се, че в множествено число, женски род е съхранено общосемитското окончание *-āt*, но в множествено число, мъжки род липсват арахичните *-īn/-in*. Едва ли имаме основания да търсим съхранена форма за множествено число, „конкретни единици“. По-вероятно е да става въпрос за влияние от окончанието за женски род *-āt* – известно е, че то се използва далеч не само и единствено при думите от женски род, но и при много думи от мъжки род. Логично е както *-ān*, така и *-āt* да са получили вторично окончанието *-a* във винителен падеж. При думи, завършващи на *-ī*, склонителният тип се реализира чрез промяна на гласната в *-ē*: *be šī – човек*, винителен падеж *be šē < be šiya, talī – козел*, винителен падеж *talē < taliya* а думите, завършващи на *-ē, -ō* и *-ā*, са несклоняеми (Гранде 1972).

Макар че липсват данни за наличие на падежна система в южноарабския език, от който произлиза геез, на някакъв етап поне в определен негов диалект следва да е присъствал същият склонителен тип – „възстановяването“ на формата за винителен падеж, при положение че допуснем, че тя е отпаднала, звучи крайно нелогично⁴¹.

⁴⁰ В двойствено число и правилно множествено число, мъжки род, окончанието *-n* се запазва в членуваните форми поради разглеждания по-горе специфичен негов статут, който въпреки е отразен и графично при създаването на арабското писмо – *-n* в посочените форми се изписва с буква, за разлика от нуацията (тануин), която се означава с допълнителен знак към буквата (огласовка).

⁴¹ Проблемът с развитието на падежната система в южноарабски се усложнява допълнително от липсата на означения на гласните. В двойствено число се използват формите за косвен падеж (окончания дв. ч. *-un/-n* (**-ayn/-ēn*), в правилно множествено число, мъжки род *-n* (**-īn*), в правилно множествено число, женски род *-t/-ht* (**-āt*). Прибавянето на допълнително окончание *-a* във винителен падеж тук изглежда малко вероятно, но е възможно то да е присъствало в единствено и „разбито“ множествено число, а след появата

Характерно е също така използването на окончанието *-a* при първия компонент на генитивната синтагма. Тази употреба на винителния падеж, за разлика от неговите предикативно-определителни (напр. *regemta kīnī* – *проклета бъди*) и адвербиални (напр. *mōta temawwetū* – *непременно* (букв. „със смърт“) *ще умрете*) употреби, разгледани вече по-горе, изглежда странна и заслужава внимание.

Както бе отбелязано, на определен етап от късния прасемитския език окончанието *-a* е присъствало при именния предикат. Очевидно то се е съхранило в тази позиция в южноарабския език. Като доказателство за тази теза може да бъде изтъкнато следното:

Случаите на употреба на мимация в южноарабския език като цяло са доста хаотични и трудно подлежащи на систематизация, но все пак има някои закономерности: мимацията е характерна за адвербиални изрази (*gwlm* – *в собственост, навеки*, *kl ʿfr̥m w ʾrkm* – *навеки*), при обозначаване на мерки и теглилки (*hm̥s ʾsl̥m* – *нем цикли*, *ʾrb̥u ʾqdr̥m* – *40 мерки*), при именните сказуеми (*w ʾln nhlm ʿsy bysr̥n* – *това е палмова плантация, придобита в ysr̥n*, *w dn̥ ʾbyt w ʾrd̥tm* – *това са домове и земи*), а също и при доста собствени имена (Бауер:1966).

Първите два случая недвусмислено говорят за използване на винителен падеж (виж приведения по-горе анализ), т.е. окончание *-am*. Собствените имена най-вероятно представляват архаични форми с окончание *-a* с привнесена мимация, т.е. тук също следва да реконструираме такова окончание⁴². Съвсем логично е, при положение че нямаме податки за наличие на други падежни окончания в единствено число, да се предположи *-am* и при именните сказуеми, т.е. тук е съхранена предикативна форма на името с окончание *-a*.

Т.е. името като първи компонент на генитивна синтагма във функцията на сказуемо е имало окончание *-a*. По този начин и при положение че другите падежи отпаднат, *-a* започва да се свързва с генитивната синтагма изобщо и да се използва не само когато тази синтагма изпълнява функциите на сказуемо, а и в останалите случаи. В подкрепа на това твърдение се явява т.нар. маински родителен падеж, който се изразява в добавяне на окончанието *-h/-hy* при верижни генитивни словосъчетания (напр. *bmsb ʾhs* – *в резервоара му*). Въпросът с появата на написанието *h* е в редица случаи проблемен в южноарабски, но както и да го тълкуваме, на местата, където то ту се появява, ту

на определителния член **-ān* (каквто в геез няма), да е отпаднало окончателно и да се е съхранило единствено във формите с мимация.

⁴² Бауер изтъква тезата, че наличието на мимацията при собствените имена е отзвук от някогашно нейно значение на определителен член (Бауер 1966:47), но този аргумент не е убедителен, тъй като тъкмо при собствените имена употребата на определителния член е най-слабо застъпена.

не, етимологично присъства гласната *-ā*, т.е. можем да свържем тази фраза с четенето **bimasba 'āha-su*, < **bimasba 'ā-su*, при което, естествено, не става дума за никакъв родителен падеж, а за наличие на *-a* при първия компонент на генитивната синтагма.

От всичко това следва, че прототипът на „винителния“ падеж при генитивната синтагма в геез е древната предикативна синтагма. Нужно е да се отбележи, че при присъединяване на суфиксални местоимения принципът името да е с окончание *-a* се реализира непоследователно. Окончанието *-a* отсъства при редица форми:

<i>bēt</i> (къща)	Именително-родителен падеж	Винителен падеж
Единствено число		
1 л.	<i>bēteya</i>	<i>bēteya</i>
2 л. м. р.	<i>bēteka</i>	<i>bētaka</i>
2 л. ж. р.	<i>bētekī</i>	<i>bētakī</i>
3 л. м. р.	<i>bētū</i> < <i>*bēt-hu</i>	<i>bētō</i> < <i>bēta-u</i> < <i>bēta-hu</i>
3 л. ж. р.	<i>bētā</i>	<i>bētā</i>
Множествено число		
1 л.	<i>bētena</i>	<i>bētana</i>
2 л. м. р.	<i>bētekkemmū</i>	<i>bētekkammū</i>
2 л. ж. р.	<i>bēteken</i>	<i>bētekan</i>
3 л. м. р.	<i>bētōmū</i>	<i>bētōmū</i>
3 л. ж. р.	<i>bētōn</i>	<i>bētōn</i>

Подобна непоследователност тъкмо при конструкциите със суфиксално местоимение, които се отличават с висока степен на консерватизъм, свидетелства за късното оформяне на първия член на генитивната синтагма с окончание *-a* в условията на една вече отпадаща падежна система.

4.5. Специфики на развитието на падежната система в централно-семитските езици на средна степен на развитие

В централносемитските езици на средна степен на развитие падежната система отпада окончателно. Имената в единствено число и правилно множествено число, женски род са с нулево падежно окончание, а при формите за двойствено число и за множествено число, мъжки род се налага бившата форма за косвен падеж:

	Двойствено число			Множествено число, мъжки род		
	Свободно състояние	При генитивна синтагма с име	При присъединяване на суфиксално местоимение	Свободно състояние	При генитивна синтагма с име	При присъединяване на суфиксално местоимение
Финикийски език	*-ayim > ēm	*-ay>-ē	-ē	-īm	*-ay>-ē	*-ay>-ē
Древноеврейски език	-ayim	*-ay>-ē	-ē	-īm	*-ay>-ē	-ay/-ē
Арамейски език	-	-	-	-īn	*-ay>-ē	-ay/-ē ⁴³

Дифтонгизацията на окончанието *-ī* в *-ay*, обща за трите езика, говори за смесване на окончанията за двойствено и множествено число, мъжки род, още преди обособяването на съответните езици, което от своя страна свидетелства за редуцирането на употребата на двойственото число, така широко разпространена на предходния етап. В древноеврейския и финикийския език употребата на формите за двойствено число е силно ограничена – при двойките части на тялото (финикийски *yādēm*, древноеврейски *yādayim* (ръце), използва се и като форма за множествено число), при някои предмети, състоящи се от две части (древноеврейски *miṣpārayim* – ножича, *meḷqāḥayim* – клещи), както и при отделни названия на мерки, времеви единици или числителни (древноеврейски *uḏmayim* – два дни, *'alpayim* – 2000). В арамейския език от формите за двойственото число присъстват само остатъци: *tārēn* < **tanayn* – 2 (женски род *tartēn* < **tantayn*), *māṭayin* – 200, *yādayn* – ръце).

Финикийският език обаче, който от трите езика запазва най-много архаични особености, демонстрира следи от склонение. Става дума за следното: някои суфиксални местоимения във финикийския език имат различни форми в зависимост от падежа, в който се намира съществителното име, към което са присъединени. Например суфиксалното местоимение за първо лице, единствено число към имена в именителен и винителен падеж не се изразява графически (произношение *-ī*), докато към имена в родителен падеж то се регистрира чрез *-u* (произношение *-ya*). Суфиксалното местоимение за трето лице, единствено число, мъжки род към имена в именителен и винителен падеж има произношение *-ō*, а към имена в родителен падеж – *-ī*. Същото местоимение в библийския диалект не се изразява графически към имена в

⁴³ Със същите окончания се характеризира т.нар. Status Emphaticus, при който към имената се добавя окончанието *-ā*. В класическия арамейски език това окончание функционира като определителен член. В сирийския арамейски то се приема като стандартно именно окончание: *malkayā* (царете), сирийски *malkē*.

именителен падеж (произношение *-ō*), а към имена във винителен и родителен падеж се регистрира чрез *-h* (произношение *-hi*).

Различието във формите на посочените суфиксални местоимения свидетелства, че в старохаанския език са присъствали специфично склоняеми форми на имената с присъединени суфиксални местоимения (както в акадския език и вероятно под негово влияние), които могат да бъдат реконструирани по следния начин:

<i>malk-u</i> (цар)	1 л. ед. ч. (мой цар)	2 л. ед. ч. м. р. (твой цар)	2 л. ед. ч. ж. р. (твой цар)	3 л. ед. ч. м. р. (негов цар)	3 л. ед. ч. ж. р. (нейн цар)
им. п.	<i>mālkī</i>	<i>mālkaka</i>	<i>mālkaki</i>	<i>mālkahu</i>	<i>mālkahā</i>
вин. п.	<i>mālkī</i>	<i>mālkaka</i>	<i>mālkaki</i>	<i>mālkahu</i>	<i>mālkahā</i>
род. п.	<i>malkiya</i>	<i>malkika</i>	<i>malkiki</i>	<i>malkihī</i> ⁴⁴	<i>malkihā</i>

	1 л. мн. ч. (наш цар)	2 л. мн. ч. м. р. (ваш цар)	2 л. мн. ч. ж. р. (ваш цар)	3 л. мн. ч. м. р. (техен цар)	3 л. мн. ч. ж. р. (техен цар)
им. п.	<i>mālkanū</i>	<i>mālkakum</i>	<i>mālkakin</i>	<i>mālkahum</i>	<i>mālkahin</i>
вин. п.	<i>mālkanū</i>	<i>mālkakum</i>	<i>mālkakin</i>	<i>mālkahum</i>	<i>mālkahin</i>
род. п.	<i>malkin</i>	<i>malkikum</i>	<i>malkikin</i>	<i>malkihim</i>	<i>malkihin</i>

В древноеврейския език тази парадигма се изравнява в следния вид:

	Единствено число	Множествено число
1 л.	<i>mālkī</i>	<i>malkē'nū</i> < * <i>malkinū</i>
2 л., м. р.	<i>malkākā</i> < * <i>mālkaka</i>	<i>malkākem</i> < * <i>mālkakum</i>
2 л., ж. р.	<i>malkē'k</i> < * <i>malkiki</i>	<i>malkāken</i> < * <i>mālkakin</i>
3 л., м. р.	<i>malkō</i> < * <i>malkaw</i> < * <i>mālkahu</i>	<i>malkā'm</i> < * <i>mālkahum</i> < * <i>mālkahum</i>
3 л., ж. р.	<i>malkā'h</i> < * <i>mālkahā</i> < <i>mālkahā</i>	<i>malkā'n</i> < * <i>mālkahin</i> < * <i>mālkahin</i>

Цитираните по-горе варианти на изписване във финикийски показват, че там тя първоначално се е пазела, макар и в изменен вид, т.е.:

⁴⁴ Вариантите на третоличните местоимения *-hi* (ед. ч. м. р.), *-him* (мн. ч. м. р.) при предхождаща гласна *i* присъстват в класическия арабски език. В полза на становището, че подобна вокална хармония е съществувала и в другите централносемитски езици, говори наличието на финикийско-пуническата форма *-ī* (ед. ч. м. р.) < *-iyi* < *-ihi*, както и на арамейската форма *-hī* (ед. ч. м. р.), – *malkihī* > *malkēh* (царят му), *malkawhī* > *malkōhī* (царете му).

	1 л. ед. ч.	2 л. ед. ч. м. р.	2 л. ед. ч. ж. р.	3 л. ед. ч. м. р.	3 л. ед. ч. ж. р.
им. п.	<i>milki</i>	<i>milka</i>	<i>milki</i>	<i>milko'/milku</i>	<i>milka'⁴⁵/milku</i>
вин. п.	<i>milki</i>	<i>milka</i>	<i>milki</i>	<i>milko'/milku</i>	<i>milka'/milku</i>
род. п.	<i>milkiya</i>	<i>milkiya</i>	<i>milkiya</i>	<i>milkihi</i>	<i>milkihi</i>

	1 л. мн. ч.	2 л. мн. ч. м. р.	2 л. мн. ч. ж. р.	3 л. мн. ч. м. р.	3 л. мн. ч. ж. р.
им. п.	<i>milkan</i>	<i>milkanom</i>	<i>milkanin</i>	<i>milkom/milkuhom</i>	<i>milkin'/milkuhin</i>
вин. п.	<i>milkan</i>	<i>milkanom</i>	<i>milkanin</i>	<i>milkom/milkuhom</i>	<i>milkin'/milkuhin</i>
род. п.	<i>milkin</i>	<i>milkinom</i>	<i>milkinin</i>	<i>milkihim</i>	<i>milkihin</i>

Впоследствие в първо и второ лице формите за родителен падеж отпадат (в първо лице множествено число се използват *-on* или *-en* в зависимост от диалекта), но в трето лице продължава да се прави разлика между тях и тези в именително-винителен падеж чак до новопуническият период.

Крамалков (2001:123) сочи наличие на склонение в рамките на генитивната синтагма при имената *'ab* – баща и *'ah* – брат (в древноеврейски и арамейски те притежават застинали форми – древноеврейски *'abi* (бивше окончание за родителен падеж), арамейски *'ahu* (бивше окончание за именителен падеж). В светлината на посоченото развитие при съчетанията със суфиксално местоимение на този въпрос може да се погледне от следния ъгъл: в академичния език тези имена имат пълно склонение при наличие на суфиксални местоимения⁴⁶ – им. п. *'abika*, вин. п. *'abika*, род. п. *'abika*, а в свързано състояние с последващо име имат неизменяемата форма *'abi*. Ако допуснем същата конфигурация в староханаанския език, то в ранния финикийски, след прехода *ā > ī*, получаваме им. п. = вин. п. *'ābika*, род. п. *'ābika*⁴⁷, в свързано състояние с последващо име *'ābi*, т.е. в последния случай не можем да твърдим със сигурност, че името се е изменяло по падеж. Аналогично можем да предположим формите *pī* (уста) (им. п. = вин. п. със суфиксално местоимение) и *pī* (род. п. със суфиксално местоимение и обща форма с последващо име), в свободно състояние *pī > pe*.

В обобщение на казаното дотук можем да открием следните специфични моменти в развитието на падежната система в семитските езици:

⁴⁵ Преходът *ā > ī* не се осъществява в този случай.

⁴⁶ С изключение на 1 л. ед. ч.: им.п. = вин. п. *'abi*, род. п. *'abiya*. В ранния финикийски език наблюдаваме аналогична парадигма – им.п. = вин. п. *'abi*, род. п. *'abiya*, впоследствие *'ābiya* във всички падежи.

⁴⁷ Впоследствие *'ābika* във всички падежи.

1. Нововъзникналият в прасемитския език именителен падеж се е изразявал при имената в единствено число чрез нулево окончание. Този подход е неприложим при имената в множествено число, поради което във функцията на именителен тук встъпва бившият ергативен падеж, регистрирал на предходния етап подлога само в изреченията с непреходни глаголи. Ролята на винителния падеж във формите за множествено число се поема от родителния (бивш относителен) падеж. Така в множествено число падежите биват сведени до два – именителен и общокошвен. Този принцип се запазва независимо както от последвалата спецификация на плуралните значения (двойствено число, множествено число за „конкретни единици“, множествено число мъжки род, множествено число женски род), така и от последвалото нарастване на броя на падежите в единствено число.

2. Прибавянето на маркера за женски род *-t към имената във функция на предикат при съответстващо нулево окончание за мъжки род в същата позиция води до възприемането на маркера за мъжки род *-u като маркер за именителен падеж. В новата си функция *-u се добавя и към имена в женски род и в множествено число.

3. Независимо от това, че звучат еднакво (*-u) маркерите за именителен и локативно-адвербиален падеж, нямат общ прототип. Първият от тях представлява трансформация на *-u в качеството му на окончание за мъжки род, а вторият – трансформация на *-u в качеството му на архаично относително местоимение.

4. В процеса на отпадане на падежната система (феномен, характерен за семитските езици като цяло) се минава през опростени „дупадежни“ склонения, които не следват общ прототип. В новоасирийския език се изравняват формите на именителния и винителния падеж, в угаритския – за винителен и родителен падеж, в класическия етиопски език – за именителен и родителен падеж.

5. Дупадежното склонение в арабския език не е автентично езиково явление, а се дължи на влияние от съседните северноцетрални семитски езици.

6. Уникална черта на арабския език е обвързването на склонителните типове с категориите род и определеност.

7. Наличието на окончанието -a при първия компонент на генитивната синтагма в класическия етиопски език етимологично представлява реализация не на акузативна, а на предикативна синтагма.

8. В семитските езици на средна степен на развитие е налице пренасяне на бивши падежни окончания върху формите на суфиксалните местоимения. Такова пренасяне се осъществява при някои суфиксални местоимения в геез и финикийския език.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Газов-Гинзберг 1974: А. Газов-Гинзберг, Символизм прасемитской флексии, Москва, 1974.
- Гранде 1972: Б. Гранде, Введение в сравнительное изучение семитских языков Москва, 1972.
- Бауер 1966: Г. Бауэр, Язык южноаравийской письменности, Москва, 1966.
- Дяконов 1965: И. Дяконов, Семито-хамитские языки, Москва, 1965.
- Дяконов 1967: И. Дяконов, Языки древней передней Азии, Москва, 1967.
- Крамалков 2001: Charles R. Krahmalkov, A Phoenician-Punic Grammar, Brill, 2001.
- Курилович 1951: J. Kurylowicz, Le diptotisme et la construction des noms de nombre en Arabe, Word, VII, 1951.
- Курилович 1961: J. Kurilowicz, L'apophonie en sémitique, Wrocław – Warszawa – Krakow, 1961.
- Петровски 1958: Н. С. Петровский, Египетский язык, Ленинград, 1958.
- Рекендорф 1898: Н. Reckendorf, Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen, Leiden, 1898.
- Сегерт 1965: С. Сегерт, Угаритский язык, Москва, 1965.
- Тодоров 2003: В. Тодоров. За вероятната семантична стойност на родовия формант -t в праафроазиатския език и нейното по-нататъшно развитие. – В: Арабистика и ислямознание. Т. 2. София, 2003.
- Тодоров 2007: В. Тодоров, Словоизменението в древните семитски езици, София, 2007.
- Тодоров 2008: В. Тодоров, Праафроазиатският език като език от ергативен тип, Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Факултет по класически и нови филологии, София, 2008.
- Фронзароли 1985: П. Фронзароли, К трактовке эблаитской морфологии, в: Сб. Древняя Эбла (раскопки в Сирии), Москва, 1985.